

UOT 378

QƏDİM TÜRK MİRASINDA “SAVÇI” KİMDİR?

Günəş Novruz qızı Mustafayeva

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun

fəlsəfə doktoru üzrə doktorantı

ORCID: 0000-0002-3729-0932

E-mail: iltifatly@gmail.com**Açar sözlər:** qədim türk yazılı abidələri, savçı, konsept, tanrı konsepti, koqnitiv dilçilik**Ключевые слова:** древнетюркские письменные памятники, савчи, концепция, концепция бога, когнитивная лингвистика**Key words:** ancient Turkic written monuments, savçı, concept, god concept, cognitive linguistics

Dünya dilçiliyi geniş və mürəkkəb bir sahədir. Bu sahə insanların dil və yazı dilləri ilə bağlı öyrənmələrinin inkişafı nəticəsində yaranmışdır. Dilçilik qədim dövrlərdən bu günə qədər sosial və koqnitiv aspektlərdə müxtəlif nəzəriyyə və yanaşmaların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Müasir dilçilikdə dil insanın şüuru, ətraf mühitin qavranılması və fəaliyyətləri ilə sıx əlaqədə tədqiq edilir. Dil və düşüncə arasındakı əlaqə müasir dilçiliyin koqnitiv yanaşmasında əsas yer tutur. Koqnitiv dilçilikdə əsas vahid konseptdir. İnsanlar dünyanı və obyektiv reallığı konseptlər vasitəsilə dərk edir və bu konseptlər şüurun inkişafı ilə zamanla dəyişir, zənginləşir.

Tanrı konsepti türklərin zəngin tarixi və mədəniyyətini əks etdirən, həm qədim yazılı abidələrində, həm də müasir dillərində müxtəlif səviyyələrdə ifadə olunan çoxcəhətli bir mövzudur. Bu konsept birbaşa türklərin dini inanc sistemləri ilə bağlıdır və türklər geniş coğrafi ərazilərdə müxtəlif mədəniyyətlərlə tanış olsa da, orijinal inanc sistemlərini qorumağı bacarmışlar. Türklərin ən qədim dini ənənəsi olan Göy tanrı inancı təbiət ruhlarına olan inancla sıx bağlıdır. Türk xalqı təbiətdəki müxtəlif elementlərə, məsələn, günəşə, aya, ulduzlara, suya, dağlara və digər təbiət hadisələrinə inam göstərmiş, şamanizm də zamanla türklər arasında yayılmışdır.

Konsept dildə (nitqdə) müxtəlif səviyyəli vahidlər vasitəsilə obyektivləşir. Bu vahidlər leksemlər də ola bilər, frazeologizmlər də. Belə ki, tanrı konseptini ifadə edən sözlərdən biri “savçı”dır. Bu söz Tanrı konsepti ilə əlaqələndirilərək, “peyğəmbər” və “əlçi” kimi mənə çalarları qazanmışdır. “Savçı” sözü sav/sab və -çı şəkilçisinin birləşməsindən meydana gəlmişdir. Dilçi alim Rəsəninə görə, “sab” sözü qədim türk dilində “söz”, “danışmaq” mənalarını ifadə edir. Vaxtilə türk dillərində təkhecalı köklərdə həm samit əvəzlənməsi, həm də sait əvəzlənməsi söz yaradıcılığı ilə nəticələnmişdir. Bəzi alimlərə görə, *b* səsinin *v* səsinə keçməsi qədim uyğur dili dönməsinə təsadüf etmiş və “sab” sözü *sav* formasında işlənmişdir. Cerard Klausona görə, “sav” sözü “hekayə”, “mesaj”, “söz” mənalarını ifadə etmişdir. Vilhelm Tomson isə, “sab” sözünün Kül Tigin abidəsinin cənub üzündə tez-tez işləndiyini və bu sözün heç bir zaman “şöhrət”, “nüfuz”, “məşhurluq” mənalarını ifadə etmədiyini, “mesaj”, “çağrı”, “dəvət” kimi mənalarını özündə ifadə etdiyini bildirmişdir.

Sav/sab sözü Kültigin, Bilgə Xaqan abidələrində «söz» mənasında işlənmişdir. -çı şəkilçisi isə Məhərrəm Erginə görə, türk dilində qədim zamanlardan bəri istifadə olunan və öz işləkliyini itirməyən isimdən isim düzəldən şəkilçidir.

X və XI əsrlərdə yaşamış uyğurların dilində “sabçı” formasında işlənən söz “xəbərçi” mənasında işlənmişdir. Qədim uyğur dilində yazılmış və “Fəhri-namə” kimi də tanınan İrk Bitig abidəsində “sabçı” sözü “natiq”, “xəbər gətirən”, “xəbərçi” və “çapar” mənalarını ifadə etmişdir:

1. Alp er oğlu süke barmış. Sü yirinte erklig sabçı törütmüşür/ İgid ər oldu, qoşuna getmiş, qoşun yerində olan natiqlər toplanmış. [3, s. 79]

2. Sarıq atlıq sabçı, yağız atlıq yabalaç edgü söz sab elti gəlir, -tir/ Sarı atlı çapar, qonur atlı elçi yaxşı söz, xəbər gətirərək gəlir, -deyir. [3, s. 31]

Xəqaniyyə türkcəsində yazılmış abidələrdə “savçı” sözü “peyğəmbər” və “elçi” mənalarında işlənmişdir. Mahmud Kaşğarinin “Divani lüğət-it türk” əsərində “savçı” sözü “peyğəmbər” və “elçi” mənasında işlənmişdir:

1. Sawçı: ulu tanrının göndərdiyi peyğəmbər. Bu sözün əsl xəbər mənasında olan “saw”dır. “Saw” burada “söz”, “atalar sözü” mənasındadır, peyğəmbərlər də bunları çatdırır. [2, s. 379]

2. Sawçı: elçi. Bu, qohumlar, qudalar, düngürlər arasında yazı ilə gedib-gələn adamdır. [2, s. 379]

Qutadqu Bilik əsərində bu söz, həmçinin “elçi” və “peyğəmbər” mənalarında işlənmişdir:

1. Bular ehl-i beyt ol habibka kadaş, Habib savçı hakkı üçün sev adaş/ Bunlar əhli-beytdir, Peyğəmbərin soyudur, ey qardaş, sən də onları, sevgili Peyğəmbər haqqı üçün sev. [5, s. 227]

2. Öküş minn selamım sevig savçıka Ol edge kılavuz köni yolçıka/ Sevgili rəsula, o doğru rəhbər və yaxşı yol göstərənə minlərcə salam. [5, s. 195]

3. Ulug savçısı muhammed-i mustafa öze Bolsun takı ma anın işleri aziz ağırlıq sahabeler öze/ Böyük rəsulu Məhəmməd Mustafa ilə onun dostları olan əziz və möhtərəm səhabələrinə salam və səna olsun. [5, s. 227]

4. Sevig savçı ıdtı bağırsak idi, Budunda talusu kişide kedi/ Əsirgəyən rəbbim xalqın ən seçkini və insanların ən yaxşısı olan sevgili peyğəmbəri göndərdi. [5, s. 5]

Quranın türk dilində ilk tərcüməsi hesab olunan bir nüsxədə “savçı” sözü “peyğəmbər” mənasında işlənmişdir: kirtgününler Tanrıka, yalavaçıña, anasından tuğa bitig bilmegli sawçıka. [1, s. 65]

Xarəzm türkcəsində yazılmış əsərlərdə bu söz “savçı” və ya “savçı” şəklində “peyğəmbər”, “kitabı olmayan peyğəmbər”, “elçi” mənalarını ifadə etmişdir:

1. Savcı ıdtı anıng tapa. [1, s. 96]

2. Erkligimiz sen-sen, savçımız sen, nusret bergüçimiz sen. [1, s. 788]

Çağatay türkcəsində yazılmış lüğətdə isə “savçı” sözü “peyğəmbər”, “elçi”, “bələdçi”, “rəhbər” mənalarında işlənmişdir. [1, s. 788]

Qıpçaq türkcəsində yazılmış lüğətdə isə bu söz “peyğəmbər”, “hakim”, “iddiaçı” mənalarını ifadə etmişdir. [1, s. 788]

“Savçı” sözü müasir türk dillərindən özbək dilində “savçı” formasında, türkmən dilində isə “savçı” formasında “görmə” və “dünürmə” (elçi) mənalarını ifadə edir. Bu söz həmçinin, qazax və Türkiyə türkcəsində “hakim” mənasını ifadə edir.

Aparılan araşdırma göstərir ki, “Tanrı” konsepti türk mədəniyyətində və dilində çoxşaxəli və zəngin semantik məzmun daşıyır. Bu konseptin ifadə vasitələrindən biri olan “savçı” sözü, qədim dövrlərdən bu günə qədər semantik və funksional baxımdan inkişaf edərək bir sıra mühüm anlayışları özündə ehtiva etmişdir. Qədim türk abidələrində “sav” və ya “sab” kimi

“söz”, “danışiq”, “hekayə”, “çağırış” mənalarını ifadə edən bu söz, zamanla elçi, peyğəmbər, natiq, xəbərçi, rəhbər kimi dərin dini və sosial anlamlar qazanmışdır. Koqnitiv dilçilik baxımından yanaşdıqda, “savçı” sözü tanrı konsepti ilə bağlı bir konseptual şəbəkənin əsas vahidlərindən birinə çevrilmiş, tanrı ilə insan arasında vasitəçi olan, ilahi mesajı ötürən bir fiquru ifadə etmişdir. Bu, türklərin dini dünyagörüşündə tanrı-insan ünsiyyəti, ilahi hikmətin çatdırılması və sözün müqəddəsliyi kimi dəyərlərin nə qədər önəmli olduğunu göstərir.

Problemin aktuallığı. Qədim türk yazılı abidələrinin dilinin sistemli şəkildə araşdırılması türk dillərinin tarixi inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, Orxon-Yenisey abidələri kimi ilkin yazılı mənbələrdə qeydə alınmış leksik vahidlərin (və ya onların kökünün) semantik təhlili qədim türk cəmiyyətinin ictimai-siyasi, hüquqi və mədəni həyatının dil müstəvisində bərpasına imkan yaradır. Bu baxımdan “savçı” sözünün tarixi inkişaf yolunun izlənməsi aktual elmi problemlərdən biridir. “Savçı” ləksinin müxtəlif dövrlərdə və fərqli mətnlərdə qazandığı mənə çalarlarının araşdırılması semantik dəyişmə proseslərinin–mənə genişlənməsi, daralması və funksional transformasiyanın–konkret fakt əsasında öyrənilməsinə şərait yaradır. Sözü həm erkən yazılı abidələrdə, həm də sonrakı mərhələlərdə, o cümlədən “Divani lüğət-it türk” kimi fundamental mənbədə işlənməsi onun ümumtürk leksik qatına aid olduğunu göstərir və müqayisəli-tarixi tədqiqatlar üçün zəngin material verir. Bundan əlavə, “savçı” sözünün müəyyən dövrlərdə ictimai-siyasi və hüquqi məzmun daşması qədim türk dövlətçilik ənənələrinin və idarəçilik sisteminin dil faktları əsasında öyrənilməsi baxımından da aktualıq kəsb edir. Dil vahidinin semantik inkişafı yalnız linqvistik deyil, eyni zamanda tarixi-sosioloji aspektdə də mühüm məlumat mənbəyi kimi çıxış edir. Müasir türkoloji tədqiqatlarda orta q türk leksik fondunun sistemli şəkildə yenidən nəzərdən keçirilməsi, qədim sözlərin etimoloji və semantik xüsusiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi zərurəti nəzərə alındıqda, “savçı” sözünün tarixi-semantik təhlili həm nəzəri, həm də praktik baxımdan aktualdır. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar türk dillərinin tarixi leksikologiyası və semasiologiyası sahəsində mövcud boşluqların doldurulmasına xidmət edir.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi “savçı” sözünün tarixi-semantik inkişafının sistemli və müqayisəli şəkildə araşdırılmasında ifadə olunur. İşdə ləksinin qədim türk yazılı abidələrində, xüsusilə Orxon-Yenisey abidələrindəki işlənməsi ilə sonrakı mərhələlərdə, o cümlədən “Divani lüğət-it türk”dəki mənə xüsusiyyətləri vahid kontekstdə təhlil edilir. Araşdırmada sözün yalnız leksik deyil, həm də ictimai-siyasi və hüquqi termin kimi funksional yükü müəyyənləşdirilir və onun semantik transformasiyası mərhələli şəkildə izlənilir. Bu isə “savçı” ləksinin inkişaf istiqamətlərini daha dəqiq şəkildə müəyyən etməyə imkan verir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatın nəticələri türk dillərinin tarixi leksikologiyası və semasiologiyası sahəsində aparılan araşdırmalarda, eləcə də qədim türk yazılı abidələrinin, xüsusilə Orxon-Yenisey abidələrinin dilinin tədrisində istifadə oluna bilər. Eyni zamanda, əldə edilən nəticələr tarixi lüğətlərin tərtibi, etimoloji araşdırmalar və müqayisəli-tarixi dilçilik istiqamətində aparılan elmi işlər üçün praktik material kimi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat ali məktəblərdə “Türk dillərinin tarixi”, “Türkoloji dilçilik” və “Tarixi leksikologiya” fənlərinin tədrisində də tətbiq oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Deniz S. Karahanlı, Harezmi və Kıpçak türkçesi eserlerinde dini terimler, Elazığ, 2019, 1017 s.
2. Əskər R. Mahmut Kaşğari. "Divanü lüğət-it-türk". 4 cildə. IV cild. Bakı: Ozan, 2006, 752 s.
3. Göybəy Uluç, Aygün Hüseyinli, Dilbər Mehdiyeva, Özcan Qır, İrana İbrahimova, Ceyran Sərxanbəyova. İrk Bitig. Qədim uyğur dilində yazılmış fal kitabı. Bakı, 2013, 120 s.
4. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. III cild. Qədim uyğur yazısı abidələri, I hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 664 s.
5. <https://www.pdfdrive.com/kutadgu-bilig-dizini-e61054553.html>

G.N.Mustafayeva**Qədim türk mirasında "Savçı" kimdir?****Xülasə**

Məqalədə "savçı" sözünün mənşəyi, tarixi və müxtəlif türk dillərində qazandığı mənə çarları araşdırılır. Sözün əsası olan sav/sab qədim türk dilində "söz", "xəbər", "çağırış" mənasını verir, -çı şəkilçisi isə həmin işi icra edən şəxsi bildirir. Bu söz tarixən "xəbərçi", "elçi", "peyğəmbər", "rəhbər" kimi anlamlarda işlənmişdir. Ən qədim yazılı mənbələrdə—Orxon-Yenisey abidələri, İrk Bitig, Divani Lüğət-it Türk və Qutadqu Bilikdə "savçı" həm Tanrının sözünü çatdıran peyğəmbər, həm də elçi və natiq kimi təqdim olunur. Müxtəlif türk dillərində bu sözə "hakim", "iddiaçı", "görücü", "dünürçü" kimi mənalar da verilib.

Г.Н.Мустафаева**Кто такой «Савчи» в древнем тюркском наследии?****Резюме**

В статье рассматриваются происхождение, история и оттенки значения слова «савчи» в различных тюркских языках. Корень слова сав/саб в древнетюркском языке означает «слово», «новость», «зов», а суффикс -чи указывает на человека, выполняющего эту задачу. Исторически это слово использовалось в значениях «рассказчик», «вестник», «пророк», «лидер». В древнейших письменных источниках — памятниках Орхон-Енисей, Ирк Битиг, Дивани Лугат-ит Тюрк и Гутадгу Билык — «савчи» представлен как пророк, передающий слово Божье, а также как вестник и оратор. В различных тюркских языках этому слову также придавались значения «судья», «претендент», «провидец», «провидец».

G.N.Mustafayeva**Who is the “Savçı” in ancient Turkic heritage?****Summary**

The article examines the origin, history and shades of meaning of the word “savçı” in various Turkic languages. The roots of the word sav/sab mean “word”, “news”, “call” in ancient Turkic, and the suffix -çı indicates the person who performs the task. This word has historically been used in the meanings of “newscaster”, “messenger”, “prophet”, “leader”. In the oldest written monuments-Orkhon-Yenisei monuments, Irk Bitig, Diwan Lughat al-Turk and Kutadgu Bilig, “savçı” is presented as both a prophet who delivers the word of God, as well as a messenger and orator. In various Turkic languages, this word has also been given meanings such as “judge”, “claimant”, “visionary”, “seer”.

Redaksiyaya daxil olub: 17.02.2026